

Світлана Шуляк
(Умань, Україна)

ПРАГМАТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

У статті визначено прагматичну спрямованість текстів українських заговорянь, як-от: зорієнтовані на природу; людське здоров'я; міжособистісні взаємини; родючість людини, тварин, рослин, усієї природи. Досліджено функціонування звертань, які становлять такі семантичні групи: Бог і християнські святі; явища природи; астральні об'єкти; речовини; тварини; птахи; рослини; хвороби. Проаналізовано мовні засоби вираження найуживаніших лексем-символів. Розглянуто особливості семантики слів та словосполучень, що входять до визначених тематичних груп. З огляду семантики розглянуто тексти, які повідомляють про дію мовця; вказують на уявні магичні дії мовця; поєднують дії мовця та магичної істоти; повідомляють про причину використання заговоряння.

Ключові слова: українські заговоряння, прагматична спрямованість, текст, семантика, семантичні групи, символ.

Шуляк С. Прагматическая направленность украинских заговорянь.

В статтє обозначена прагматическая направленность текстов украинских заговорянь: ориентированные на природу; человеческое здоровье; межличностные отношения; плодovitость человека, животных, растений, всей природы. Исследовано функционирование обращений, которые становят такие семантические группы: Бог и христианские святые; явления природы; астральные объекты; вещества; животные; птицы; растения; болезни. Проанализировано речевые средства выражения наиболее использованных лексем-символов. Рассмотрено особенности семантики слов и словосочетаний, которые входят в определенные тематические группы. С точки зрения семантики рассмотрено тексты, которые сообщают о действии говорящего; указывают на условные магические действия говорящего; объединяют действия говорящего и магического существа; сообщают о причинах использования заговорянь.

Ключевые слова: украинские заговоряния, прагматическая направленность, семантика, семантические группы, символ.

Shulyak S. Pragmatic trend of the texts of Ukrainian spells.

The article identifies pragmatic trend of the texts of Ukrainian spells, such as, oriented on nature, human health, mutual relations, human, animal, and plant and nature fertility. We have analysed the functioning of salutations that form the following groups: God and Christian saints, nature phenomena, astral objects, materials, animals, birds, plants, illnesses. Language means to express the widespread lexemes-symbols has been researched. We have learned the peculiarities of the semantics of the words and collocations, which are parts of the thematic groups. In the article, we have described the constructions of unreal conditions, texts of comparative character with the combination of figures and days of the week. From the point of view of semantics, we deal with the texts, which give information about the action of the speaker, combine the action of the speaker with the action of the magic creature, inform about the reason of using spells. The necessity defines the choice of words and it depends on the choice of text structure, which is the result of separate language means. The words in the texts of Ukrainian spells are studied as a combination of different meanings, which refer to life events. We find the spells the texts of which include exclamatory and infinitive constructions.

Keywords: Ukrainian spells, pragmatic trend, text, semantics, semantic groups, symbol.

Вивчення українського фольклору є актуальною складовою сучасного пізнання, дослідження якого репрезентують О. В. Барабаш-Ревак, З. С. Василько, В. В. Галайчук, І. П. Гудима, В. Ф. Давидюк, М. К. Дмитренко, В. В. Жайворонок, Т. В. Жук, О. П. Івановська, П. В. Мацьків, Ю. Л. Мосенкіс, О. А. Остроушко, О. Д. Павлов, В. П. Петров, Т. В. Полковенко, М. І. Редьква, І. Є. Руснак, В. П. Фісун, В. М. Шевченко, Т. С. Шевчук та інші мовознавці.

В. П. Петров зазначає, що замовляння використовували в усіх випадках і обставинах життя, як особистого, так і господарського й соціального: у випадку хвороби, невдачі в торгівлі, коли йшли на суд, при мору тварин, щоб викликати кохання у жінки або ж позбутися його, під час вигнання тварин у поле, перед початком кулачного бою тощо [6, с. 97].

Дослідження О. А. Остроушко ґрунтується на антропоцентричному функціональному міждисциплінарному підході до комплексного аналізу текстів українських замовлянь, який передбачає вивчення цих текстів у тісному зв'язку їх структурних, семантичних, функціональних, комунікативно-прагматичних властивостей із залученням даних інших гуманітарних наук (фольклористики, філософії, релігієзнавства, українознавства, культурології) [4, с. 1].

Методологія дослідження О. В. Барабаш-Ревак спрямована не тільки на виявлення значеннєвих особливостей окремих лексем, але й на відтворення загальних категоризаційних кодів, що виявляються через різні мовні одиниці [5, с. 8].

Завдяки своєрідним семантичним зв'язкам між предикатами та актантами й детермінантами змінюються денотати й сигніфікати слів і таким чином твориться своєрідна магічна картина світу, у якій актуалізовані зв'язки різних об'єктів за подібністю, суміжністю тощо [4, с. 8]. О. В. Барабаш-Ревак звертає увагу на мовну картину світу як сукупність збережених у мовній формі знань про світ, де знакове відображення знаходить система соціальних відносин, оцінок [5, с. 6–8].

І. Є. Руснак зазначає, що вимовити вголос – означало негайно вбити чи воскресити, запалити пристрасть чи відвернути її навіки, випросити у вищих сил здоров'я чи наслати невиліковну недугу; цим зумовлений зміст замовлянь, серед яких розрізняють кілька тематичних груп: господарські, лікувальні, родинно-побутові, соціально-громадські [7, с. 47].

Мета нашої розвідки – визначити прагматичну спрямованість текстів українських замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: дослідити функціонування звертань у текстах українських замовлянь; проаналізувати мовні засоби вираження лексем-символів; розглянути особливості семантики слів та словосполучень, що входять до визначених тематичних груп.

Досліджуючи прагматичну спрямованість текстів українських замовлянь, класифікуємо їх на декілька груп, а саме: 1) тексти, зорієнтовані на природу; 2) тексти, зорієнтовані на людське здоров'я; 3) тексти, зорієнтовані на міжособистісні взаємини; 4) тексти, зорієнтовані на родючість людини, тварин, рослин, усієї природи.

1. Розглянемо тексти, зорієнтовані на природу. Ця група замовлянь характеризується значним використанням звертань до небесних і земних стихій. Це обумовлено не лише вірою в силу останніх, їх обожнюванням, а властивою для стародавньої людини системою міркування, коли людина і природа усвідомлювалися як могутні сили, хоч первісна людина віддавала перевагу стихії природи як частки єдиного Всесвіту [1, с. 7]. Наприклад, звертання до такої земної стихії, як *вода*, спостерігаємо в конструкціях-прикладках: *Водичко-Йорданичко, омивай і зціляй* [1, с. 11] та до *місяця* як небесної: *Місяцю, місяцю молодий, / у тебе ріг золотий* [1, с. 10], а в текстах на кшталт *Добриденя, кринице-вдовице! / Земля Тетяна, вода Уліяна!* [1, с. 14] лексеми *земля* та *вода* функціонують як елементи персоніфікації.

Замовляння від укусу змії зазвичай характеризуються такими звертаннями: *гадине-царице, царице Єлине*, напр.: *У золотім полі – золота груша, а на золотій груші – золоте гніздо, а в золотім гнізді – гадина-цариця. – Гадине-царице, повиймай зуби, бо буде тобі те, що тій жінці, що проти неділі у суботу прала, муку придбала, та буде ж тобі те, що тому чоловікові, що проти неділі у суботу рубає дроба* [1, с. 283]; *Над муковим полем, там стояла груша, а в той груші цариця Єлина. Царице Єлине, закажи своїм тридев'ять дванадцятим сестрицям по колючому і по болючому; а як не закажеш, то ми тому чоловіку скажем, що в неділю вози маже і дроба рубає; то вон вас посіче і порубає!* [1, с. 290]. Зауважимо, що саме необхідність зумовлює вибір висловлювання, від чого й залежить вибір схеми побудови тексту, який є результатом добору конкретних мовних засобів. Так, вище названі замовляння починаються описом магічного місця перебування змії, далі – звертання до *гадини*, а потім уживаються вирази залякувального характеру: *бо буде тобі те, та буде ж тобі те, то ми тому чоловіку скажем, він вас посіче і порубає*. Звертаємо увагу на функціонування дендролексеми *груша* у подібних замовляннях як символу світотворення (його темної частини) [2, с. 139]. Також засвідчено тексти з вираженим проханням, як-от: *Прійшов я до тебе, змія, кропись, Бога прохати і твої милости: стала мні шкода в коня (гнідого) (чи в кобили, чи в вола, чи в корови, якої шерсти, точно назвати), жовтой кости, в червоної крові, в рижом м'ясі, в вороній шерсти...* [1, с. 291].

У текстах, зорієнтованих на природу, чільне місце посідають ті, що сприяють відверненню градових хмар, напр.: – *Граде лукавий, рабе лукавий! Нехай тебе хмари не носять, бо тебе люде не просять. Буйні вітри! Візьміть ви цю хмару на свої тонкі крила, занесіть її за окіян-море, за теплі води, за круті гори, за жовті піски, щоб він там розтав, і пропав нині, прісно і во віки віков, амінь. Амінь, амінь, амінь! Тьфу, тьфу, тьфу! Щезни, пропади од лиця Божого і од грішного* [1, с. 297], де поряд з лексикою на позначення небесних стихій (*граде лукавий, буйні вітри*) функціонують в епітетних словосполученнях назви земних (*теплі води, круті гори, жовті піски*). Слова в текстах українських замовлянь розглядаються як сукупність різноманітних смислів, здобутих ними з конкретної життєвої події, як-от: *Я тебе до себе не допускаю, як я не допустив гадину до жьбиби. Як гадина розсердилася, що жьбибу не з'їла, то вона лусла, трісла, так і ти, хмаро, трісни, а я тебе сюди не*

пушу! Прийдеш до мене, як вода у теплиці замерзне! [1, с. 299]. Початок цього замовляння пояснює процес становлення градівника – того, хто вміє розганяти градові хмари, а інша частина містить порівняння. Задобрювання стихій – це ще один елемент замовлянь, але якщо ці стихії такі задобрювання не сприймають, то й не мають права робити людині зло, як-от: – *Коли не ласкавісте були бурі, тучі, чорнокнижники, (що град товчуть), до мене на тайну вечерю, то не маєте право на мій хутір!* [1, с. 300].

2. Тексти, зорієнтовані на людське здоров'я, спрямовані здебільшого на його зміцнення, супроводжуються християнськими молитвами [1, с. 7]: *Господи, допоможіть і всі святі станьте на поміч (Вірі) хрещеній: Василю святий, Юрію святий, Миколо святий, Петре, Павле святий, архангеле Михайле святий, архангеле Хранителю святий – станьте (Вірі) на помочі* [1, с. 13–14]; *Господи Боже, помози! / І Мати Божая, й Божії хранителі / На поміч мені станьте!* [1, с. 16]; *Господи Боже! Прийми молитву в цей час, / Яко сам себе приймаши, / Душу просвіти, тіло очисти / Від всякої хвороби, як сам святий* [1, с. 26]. Оберегові замовляння, на відміну від інших текстів цього жанру, зазнали більш виразного впливу християнської культурної традиції, що зумовило структурно-композиційну модифікацію первісних текстів [7, с. 50]. Це стосується таких християнських елементів у вище наведених текстах: *Господи, хрещеній, Василю святий, Юрію святий, Миколо святий, Петре, Павле святий, архангеле Михайле святий, архангеле Хранителю святий, Господи Боже, Мати Божая, Божії хранителі.*

Гойдаючи колиску, мати просить дитя заснути (навіює сон) і бажає доброго здоров'я, гарного росту, розуму, щастя, краси на все подальше життя: *Ой, щоб спало, щастя знало, / Ой, щоб росло не боліло, / На серденько не кволіло. / Соньки-дрімки в колисоньки, / Добрий розум в головоньки, / А рісточки у кісточки, / Здоров'ячко у сердечко* [1, с. 3]. Цей текст замовляння перегукується з побажаннями в колядці чи щедрівці.

Своєрідне сприйняття часу-простору (все існує завжди, ніколи й нікуди безслідно не зникає, а лише переміщується у просторі) спричиняє особливу семантику граматичних форм часу, особливе смислове й функціональне навантаження локативів, синтаксичних спонукальних та інфінітивних конструкцій [4, с. 9], як-от: *Виходь всяка болість із людини: / З кості, з жил, із сустав, / З крові, з шпигу. / Де вітер не віє, / Де сонце не гріє, / Де глас Божий не заходить, / Де престоли не стоять, / Де дзвони не дзвонять, / Де собака не бреше, / Де дівка коси не чеше...* [1, с. 16]; *Щезни, пропади, / Від миру відійди* [1, с. 17]; *Виходьте, страхи! / виходьте, ляки! / Виходьте, переляки. / Виходьте, навії! / Виходь, злий дух!* [1, с. 18].

За семантичними особливостями розрізняємо тексти, які повідомляють про дію мовця, напр.: *Я тебе, переполох, перерубаю, я тебе пересікаю, я тебе, переполох, визиваю і викликаю із твоїх очей, із твоїх речей...* [1, с. 35]; *Я тебе викликаю, я тебе розсікаю* [1, с. 36]; *Я тебе вимовляю, вибавляю з усіх жил, з утроб, з голови, з ніг, з рук, очей, з плечей, з усенького корпусу* [1, с. 37]; ті, які вказують на уявні магичні дії мовця: *Дрібними зорями освічуся. / Ясним місяцем підпережуся...* [3, с. 114]; ті, які поєднують дії мовця та магичної істоти, напр.:

Я словом, Господь із помоу [1, с. 51]; Не я сама замовляю, / Замовляє Божа Мати, / а я словом. Сам Бог з помочу [1, с. 80]; а також ті, які повідомляють про причину використання замовляння, як-от: Покуль я тебе не знала, не виговоряла, / А тепер я тебе взнала, / Я ж тебе виговоряю... [1, с. 55].

3. Тексти, зорієнтовані на міжособистісні взаємини насамперед мають на меті привернути кохання, як-от: варили тирлич (приворотне зілля), примовляючи: – *Терлич, терлич! Десятьох прилич, а з десятьох дев'ятьох, а з дев'ятьох восьмерьох, а з восьмерьох семерьох, а з семерьох шестерьох, а з шестерьох – п'ятерьох, а з п'ятерьох чотирьох. А з чотирьох трьох, а з трьох двох, а з двох одного та доброго [1, с. 230],* або ж як рвали це зілля: *Тирлич, сім молодиків прилич, / Із семи шість. / Із шисти п'ять, / Із п'яти штири, / Із штирьох три, / Із трьох два, / Із двох іден [1, с. 233].* Зазначимо, що в таких текстах часто використовуються комбінації чисел або ж днів тижня, наприклад у замовлянні: *Понеділок з вівторком, / Середа з четвергом, / П'ятниця й субота, / Неділя – одиниця. / Хто мені має бути, – / Нехай присниться. / Дай мені, Боже, ві сні видати, / Яку буду пару мати [1, с. 231],* а також такі лексеми, як вода та земля: *Вода тіло обмиває, / Усю землю поливає. / А хто на цю землю буде ступати, / Той мені буде дружиною ставати [1, с. 232];* конструкції як – так: наприклад, у замовлянні сватання: *Як я хвіртки, ворота зав'язую, / так своїм ворогам лихі речі заказую [1, с. 223],* або ж у замовлянні від суду: *Як не можна із цього маку нікому щоту знімати, так би не можна людям на мене, раба Божого Івана, гніва класти до суду судного ... [3, с. 114];* тобі – мені: *Місяцю молодий, ти як серп золотий! / Хай тобі буде на підлов'я, / А мені – на здоров'я!.. / А до мене милого, / Коханого приведи! [1, с. 222].*

Зафіксовано замовляння, які використовуються для того, щоб розвести чоловіка з жінкою. Такі тексти мають порівняльний характер, як-от: *Так і Грицько із своєю жінкою щоб думи не думали, плодів не плодили, плодових байок не говорили, а щоб так, як кіт із собакою, жили! [1, с. 237].*

4. Тексти, зорієнтовані на родючість людини, тварин, рослин, усієї природи, містять конструкції нездійсненої умови з елементами як – тоді: *Як оцей видюк визбираєш, / Тоді в цієї корови, Богом даної, / Користь відбереш! [3, с. 91];* іноді перша частина конструкції в тексті не вказана, наприклад: *Прибуває вода з гір та з джерел, із долин та далеких країн. Щоб так прибуло в народженої рябої корови у її жили, у її сточки, у її вим'я, у її дійки, а з дійок народженій рабо божі Катерині у руки, щоб вона своє дитя, свою сім'ю годувала та нікого не прохала [1, с. 254].* Зауважимо, що більшість замовлянь, зорієнтованих на користь від тварин, стосується саме корови. М. К. Дмитренко зазначає, що в українському фольклорі образ корови, як правило, має позитивне значення, асоціюється з благополуччям, символізує напувальницю й годувальницю [2, с. 265], не дарма ж до неї звертаються ніжно – *регулю, як-от у замовляннях на корову, щоб давала молоко, сир, масло, сметану: – Гей, регулю, іди на Осіянську гору, / Пасись, напасайся, / Із земляних жил, із Божих сил, / З осіянської води, / Назад молоко принеси, / Товстий сир, густу сметану, жовте масло [1, с. 256]* та *Іди, моя корово, на гору, на шовкову траву, шовкової трави накоси, відро молока принеси [1, с. 258].* Зазначимо, що тексти на кшталт *Щоби*

в моєї корови прибувало молоко в рогах, в ногах, в шерсті, в хвості, з дванадцяти гір, з дванадцяти сторін, так як прибуває в кирниціях вода [1, с. 259]; *Добре утро, кирничко-сестричко, у тебе жили наповнюються водою із камінів, із кремінів і со всіх сточників, щоб так у моєї корови прибуло молоко із жил, із роси, із води, зо всього їда і зо всього пиття* [1, с. 260]; *Господу Богу помолюся, і Матері божій, і святому Харлампію Власію, і пречистій Богородиці. Пречистая богородиця, як оцей хліб родимця, який той хліб вкисний. Такий щоб у мене був скот тушний* [1, с. 269] побудовані за принципом магічної аналогії.

Також засвідчено замовляння од крові в коней: *Текло три ріки під клиновий міст: перва водяна, друга молочна, третя кровава; я водяну ізоп'ю, а молочну споживу, а кроваву іспиню, із сірого коня кров ізгоню* [1, с. 270]; до бджіл: *Дендобре, пчолі, соколові очі, Біг вам до помочи. Дай вам, Боже, три сили: одну силу – мед носити, другу силу – рисові кіхті (рис – звір) оддираться, а третю силу – злих вір не бояться* [1, с. 273]; до горобців, щоб не клювали соняшник: *Горобці-молодці, / Летіть за високі гори, / На чорне море. / На тім чорнім морі є острів, / на острові – червона калина. / Червону калину дзьобайте, / На чорне море поглядайте, / А моїх соняшників – / Не займайте!* [1, с. 295].

Отже, дослідження прагматичної спрямованості текстів українських замовлянь дозволяє класифікувати їх на декілька груп, а саме: 1) тексти, зорієнтовані на природу; 2) тексти, зорієнтовані на людське здоров'я; 3) тексти, зорієнтовані на міжособистісні взаємини; 4) тексти, зорієнтовані на родючість людини, тварин, рослин, усієї природи. Проаналізувавши функціонування звертань у замовних текстах, виокремлюємо такі семантичні групи звертань: Бог і християнські святі; явища природи; астральні об'єкти; речовини; тварини; птахи; рослини; хвороби. За семантичними особливостями поділяються на ті, які повідомляють про дію мовця; вказують на уявні магічні дії мовця; поєднують дії мовця та магічної істоти; повідомляють про причину використання замовляння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ви, зорі-зориці ... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук ; передм. М. Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
2. Дмитренко М. Символи українського фольклору : монографія / Микола Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
3. Замовляння / упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренка. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с.
4. Остроушко О. А. Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Остроушко. – Дніпропетровськ, 2002. – 24 с.
5. Барабаш-Ревак О. В. Мовний образ парубка в українських фольклорних і етнографічних текстах : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Барабаш-Ревак. – Львів, 2009. – 25 с.

6. Петров В. П. Заговоры / В. П. Петров // Из истории русской советской фольклористики. – Л. : Наука, 1981. – С. 7–142.
7. Український фольклор : навч. посіб. / І. Є. Руснак. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 304 с.

Стаття надійшла 09.09.2015 року